

41. Там же. – С.454.
42. “Етнографічний вісник” – неперіодичний журнал, виходив у Києві протягом 1925–1930 рр., побачили світ 10 книг, закритий 1931 року в час репресій.
43. ЦДАВО України. – Ф.Р.166. – Оп.6. – Спр.8594. – Арк.28.
44. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927. Збірник документів і матеріалів. – К., 1979. – С.303.

Резюме

Стаття посвячена рассмотрению деятельности организаций украинских краеведов в период подъема краеведческого движения (1921–1925 гг.). Подаются биографические данные видных краеведов.

УДК 94(477.43)“1941-1944”

М.П.Вавринчук

ДІЯЛЬНІСТЬ СПЕЦСЛУЖБ ФАШИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ НА ТЕРИТОРІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 1941–1944 рр.

В статті, написаній переважно на матеріалах архіву Управління СБУ в Хмельницькій області, розповідається про діяльність гітлерівських спецслужб (абвер, СД та ін.) на території Кам'янець-Подільської області під час її окупації німецько-фашистськими військами.

Тема визволення України з-під окупації фашистської Німеччини висвітлена достатньо розлого. Однак, на відміну від військових армійських операцій та розгортання партизанського руху, що обговорювалися спеціалістами і широким загалом, “білою сторінкою” історії залишаються особливості системного терору гітлерівських спецслужб проти населення окупованих територій, зокрема й Хмельниччини. Це пояснюється недостатністю фактичного матеріалу та його тривалим зберіганням у закритих архівах органів держбезпеки. Дана праця, по суті, є першою науковою публікацією, що висвітлює означене питання.

У планах “блискавичної війни” Гітлер надавав важливого значення функціонуванню потужної розвідувальної й контррозвідувальної служби. Тому з початком війни проти Радянського Союзу фашистська спецслужба “Абвер” розгорнула активну шпигунську й диверсійно-терористичну діяльність на фронті й у тилу. На територію СРСР, разом з німецькими армій-

ськими підрозділами, прибула значна кількість спеціальних розвідувальних і контррозвідувальних органів – оперативних груп і особливих команд.

Головними завданнями “Абверу” був збір розвідувальної інформації військового, політичного та економічного характеру, диверсійна робота в тилу Червоної Армії, контррозвідувальна діяльність та боротьба з партизанським рухом на окупованих територіях.

Для реалізації своїх стратегічних задумів німецьке військове командування навесні 1941 р. ввело до складу усіх німецьких армійських груп по одній розвідувальній, диверсійній та контррозвідувальній абверкоманді, а до складу армій – підпорядковані цим командам абвергрупи. Саме ці підрозділи та підпорядковані їм спецшколи були основними органами розвідки та контррозвідки на Східному фронті. Керували їх діяльністю периферійні органи “Абверу” – Абверштете, дислоковані при кожному військовому окрузі. Розвідувальні підрозділи Абверштете працювали в тісному контакті з відділами “Іс” (розвідувальними підрозділами штабів військових округів), передаючи їм необхідну інформацію.

Контррозвідувальні відділи Абверштете здійснювали контррозвідувальну роботу у німецьких військових частинах та установах, розташованих на території військового округу, виявляли партизан, проводили агентурну роботу серед місцевого населення.

Крім органів “Абверу”, на окупованій території СРСР діяли оперативні групи поліції безпеки та СД, шлях яких позначений місцями масових знишень цивільного населення та військовополонених. Територіальні органи СД впроваджували поліцейський режим методами масових облав цивільного населення, жорстоко придушували партизанський рух.

Команди і загони СД залучали до участі в каральних операціях допоміжні воєнізовані формування, що створювалися, як правило, за національною ознакою (шуббатальйони, “козачі сотні”, “хіві-батальйони”, литовські поліцейські батальйони та інші).

На окупованій території Поділля дислокувались такі структурні підрозділи спецслужб фашистської Німеччини, як “Абверкоманда-305”, “Абвергрупа-314”, розвідвідділ “Іс” (входив до Північноукраїнського фронту німецьких армій), а також територіальний орган поліції безпеки та СД, дислокований в м. Старокостянтинові.

Одним із напрямів діяльності підрозділів німецької розвідки було отримання розвідувальних даних через допити військовополонених. Цю функцію виконували створені при штабах німецьких військових з’єднань розвідувальні відділи “Іс”, які займалися збором і обробкою інформації про Червону Армію. Туди стікалися всі розвідувальні й контррозвідувальні дані для їх подальшого аналізу і використання.

У архівному фонді Управління СБ України в Хмельницькій області зберігаються матеріали, які висвітлюють цілі, структуру, форми й методи роботи цих відділів серед військовополонених Проскурівського штагалу та Славутського “грос-лазарету”.

З метою своєчасного отримання необхідної інформації, німці проводили допити військовополонених, по можливості, одразу ж після захоплення в полон. Для цього перекладачі відділу “1с” виїжджали в пункти збору полонених. Другий етап допитів проводили працівники відділу після прибуття військовополонених до постійних таборів (штагалів). Новоприбулих обшукували, вилучали в них документи (у подальшому німці використовували їх для спорядження агентури, яка закидалася в радянський тил), записували біографічні дані, а потім опитували про розташування частин Червоної Армії, озброєння, настрої в армії, розташування військових об’єктів, настрої цивільного населення тощо. Після допитів складались письмові звіти, на основі яких начальник відділу “1с” відбирав військовополонених для подальшої роботи з ними.

Протоколів допитів полонені не підписували, свідчення оформлялися у вигляді повідомлень, а конкретні розвідувальні дані наносилися на карту оперативної обстановки й обов’язково доводились до відома начальників оперативних штабів, а в разі необхідності – командуючим. Отримана інформація, у поєднанні з даними периферійних органів “Абверу”, команд і груп “Абвер-1”, котрі займалися збором інших розвідувальних даних, направлялася в штаб “Валлі” та відділи “1с” груп армій.

Так, “Абверкоманда-305”, що знаходилась в м.Проскурові, переважно концентрувала у своїх руках матеріали діяльності радянських розвідувальних органів та їх агентури, закинутої на окуповану територію. Ці матеріали надходили з абвергруп, підпорядкованих “Абверкоманді”, та інших контррозвідувальних органів. Зокрема, “Абверкоманда-305” з вищезгаданою метою підтримувала постійний зв’язок з Проскурівською фельдкомендатурою і румунським органом контррозвідки в м.Жмеринка.

На підставі отриманих даних “Абверкоманда-305” складала схематичні карти дислокації органів радянської розвідки, у тому числі й спеціальних розвідувальних шкіл, вказуючи в пояснювальних записках характер їх діяльності, склад а також імена осіб, що навчалися в розвідувальних школах. Складені таким шляхом документи направлялися в штаб “Валлі-8” і у відділ “1с” АО Північно-українського фронту¹. У свою чергу, підпорядкована “Абверкоманді-305” “Абвергрупа 314” (з грудня 1943 по березень 1944 р. дислокувалась в Кам’янці-Подільському) займалася виявленням агентури радянської розвідки, виконувала завдання по знешкодженню диверсійних груп, партизанських загонів та націоналістичних формувань.

Кожна “Абвергрупа” за місцем дислокації в радіусі 50–60 кілометрів створювала мережу розвідувальних пунктів (мельдекопфів), котрі мали у своєму розпорядженні шпигунські резидентури. Мельдекопфи очолювали зондерфюрери, які керували розвідувальною діяльністю та вербуванням агентури у своєму районі. Так, в “Абвергрупі 314” налічувалось десять зондерфюрерів.

До складу “Абверкоманди-305” входило п’ять штатних агентів. Як правило, вони використовувались для агентурної розвідки серед осіб, які підтримували зв’язок з радянськими розвідувальними органами.

Не менш важливим завданням відділу “1с” німецького розвідоргану “Абвер” було вербування агентури з середовища військовополонених і цивільного населення, а також робота з агентурою.

Так, офіційний співробітник “Абверу”, котрий працював на посаді перекладача Славутського “грос-лазарету”, зондерфюрер відділу “1с” Ренер Й. отримав завдання від заступника начальника відділу Таушера “підібрати осіб з числа вороже настроєних до радянської влади для вербування їх у якості агентів розвідоргану “Абвер”, щоб від них отримувати відомості про настрої радянських військовополонених, які знаходилися в “грос-лазареті 357”. Цю категорію осіб підбирати із числа військовополонених, колишніх бійців Червоної Армії”².

При вербуванні агентів з числа військовополонених перевага надавалась особам, які добровільно перейшли на сторону фашистів, хто дав свідчення про частини Радянської Армії. Зрадники, які погодились співпрацювати з окупантами, заохочувались поліпшеним харчуванням, тютюновими виробами, полегшеними умовами праці, в той час, як на решту полонених чекала смерть від голоду, катувань і непосильної праці (так, у Славутському “грос-лазареті”, що був відомий як дослідницька лабораторія німецьких “лікарів”, загинуло близько 150 тис. військовополонених).

Розвідувальну роботу в таборах здійснювали офіційні співробітники розвідорганів і спеціально завербовані з цією метою агенти з числа військовополонених, які одночасно використовувались і в якості вербувальників.

Враховуючи рекомендації німецьких контррозвідувальних і поліцейських органів та за їх активного сприяння, підбиралась агентура з числа цивільного населення, яка, в основному, використовувалася для викриття радянських підпільних організацій та партизанських загонів, займалася встановленням їх чисельності та наявності в них працівників НКВС-НКДБ.

Нерідко провокаційним шляхом радянських громадян втягували в підпільні антифашистські організації, а потім, під загрозою репресій, вербували їх.

Зустрічі з агентурою, інформаторами відбувалися в канцелярії “Абверу”. Агентів викликали туди під різними приводами: нібито з метою прибирання приміщень, зачищення двору перед штабом або для виконання будь-яких інших робіт. Відвідування відбувалось у визначений день і час. Для цього було складено спеціальний графік, а також надруковані спеціальні бланки, які заповнювалися лише тією особою, яка зустрічалася з агентом. Приймали “довіrenих осіб” тільки офіцери, у разі необхідності на зустрічі був присутній перекладач, який одночасно стенографував повідомлення. Повідомлення редагувались абверофіцером, друкувались та відправлялись у відповідні інстанції.

Для агентури з числа цивільного населення передбачались спеціальні перепустки, які давали можливість вільно проходити на територію табору.

Відділ “Абверу” “1с”, котрий обслуговував Проскурівський шталаг №355, мав розгалужену агентурну мережу серед військовополонених і цивільного населення (загальна чисельність агентів досягала 300 осіб). За доносами інформаторів, виявлених серед полонених офіцерів Радянської Армії, політпрацівників, осіб єврейської національності передавали до каральних органів СД. На основі матеріалів, зібраних агентурою, результатів допитів, негласної роботи офіцерів “Абверу” серед військовополонених, складались розвідувальні зведення, систематично виходили спецповідомлення про настрої радянських громадян і осіб, які займались в таборі радянською пропагандою. Розвідувальні дані містили відомості про дислокацію військових заводів та аеродромів, розташування військових частин, стан їх забезпечення, нові види озброєння тощо.

Контррозвідувальну роботу у відділах “1с” здійснювали спеціальні представники “Абвер-3” – абверофіцери, котрі в офіційних документах називались “1с”/АТ. Вони входили у штат відділів “1с” армійських угруповань та армій. У місцях дислокації військ, за вказівкою начальника відділу “1с”, абверофіцери організовували агентурну роботу серед населення з метою виявлення партизанських загонів, їх чисельності, баз постачання та озброєння. Ними створювались лжепартизанські групи, які направлялись в райони діяльності партизан. Відділи “1с” також проводили агентурну роботу у військових формуваннях, сформованих за національною ознакою із зрадників, котрі виявили бажання служити фашистам.

Одне із таких формувань – “Хіві-батальйон” – було створене в січні 1942 р. в Шепетівці. Його завданням була охорона шталагу, конвой потягів з полоненими в Німеччину. З цього батальйону набирали бійців у загони “Російської визвольної Армії”. У травні 1943 р. 14 чоловік з “Хіві-батальйону” перейшли на бік партизан – в загін імені Щорса партизанського з’єднання під командуванням А.З.Одухи³.

Навесні 1942 р. в область прибув 7-й литовський поліцейський батальйон. Перша його рота розміщувалася в Проскурові, інші дві – у Вінницькій області. Литовці охороняли полонених на будівництві дороги Проскурів–Вінниця–Умань⁴.

З березня 1942 по березень 1944 рр. в Старокостянтиніві дислокувався 101-й шуцбатальйон, який підпорядковувався місцевому відділу СД та нарахував 400–450 чоловік. Окремі команди батальйону знаходилися в Дунаївцях, Ярмолинцях, Ізяславі, Ямполі (по 12–60 чол.). Шуцмани охороняли військові об'єкти – залізничні мости, склади, заводи. Разом з частинами німецької армії шуцбатальйони брали участь в облавах проти партизан, арештах єврейського населення. Особовий склад таких батальйонів формувався, в основному, із військовополонених⁵.

З 1942 р. в Шепетівці також дислокувався штаб козачих військ. Козачі формування (“сотні”) використовувались німцями для охорони залізниць, військових об'єктів та в каральних операціях проти партизан. В 1943–1944р.р. одна із “сотень” дислокувалась в Славуті. Спочатку вона охороняла табір для військовополонених, потім була відряджена для проведення каральних операцій проти партизан і населення, підозрюваного в зв'язках з ними, в села Миньківці, Стригани, Крупець і Волиця Славутського району. Під час проведення операцій за участю козацьких сотень було спалено близько 300 хат, у Волиці – з людьми. На початку 1944 р. цей загін було відрядено до Волочиська для конвоювання військовополонених зі Славутського шталагу. Базуючись в с.Писарівка Волочиського району, козаки зігнали для відправлення на примусові роботи в Німеччину 70 чол., в с.Зелена цього ж району – 160 чол. У червні 1944 р. загін був розбитий в Білорусі наступаючими військами Червоної Армії⁶.

У вересні 1943 р. у Шепетівку для боротьби з партизанами прибув каральний загін, яким керували німецькі офіцери з охоронної команди “СД-Цб”.

Загалом, відділи “1с” були важливою ланкою в розгалуженій системі німецької розвідки, здійснювали значну роботу по збору й обробці розвідувальної інформації про Червону Армію, відігравали помітну роль в організації агентурної роботи серед цивільного населення, військовополонених і так званих “добровольців”, організовували місцеві комендатури в районі дислокації з'єднань, а також створювали каральні загони для боротьби з партизанами.

Для виконання поставлених завдань і підтримки на окупованій території України системи поліцейського управління, в кожен генеральний округ було призначено начальників поліції безпеки та СД. У їхньому підпорядкуванні знаходилися низові підрозділи СД: зовнішні відділи (ауссендинст-

штеллен, ауссенштеллен) в окружних містах; відділення (цвайгштеллен) чи опорні пункти (блокштеллен) в районних центрах та великих містечках.

Кам'янець-Подільська (теперішня Хмельницька) область в період окупації входила до складу “генерального округу Волинь і Поділля” з обласним центром в м.Рівне. У свою чергу, її територія була розбита на 2 ділянки по обслуговуванню СД, штаби яких дислокувалися в містах Старокостянтинові та Кам'янці-Подільському.

Початок роботи органів СД на території краю припадає на весну 1942 р., коли в Старокостянтинові та Кам'янці-Подільському були створені окружні відділи СД з безпосереднім підпорядкуванням центру в м.Рівне. Вони були середньою ланкою в структурі спецслужби і керували роботою відділень в менших населених пунктах, а також спеціально створених підрозділів кримінальної поліції, жандармерії та штурмбатальйонів. Відділи СД на території області були єдиним апаратом, що виконували функції гестапо, поліції і СД.

Особовий склад органів СД поділявся на три категорії:

- 1) офіційний склад – кадрові розвідники з есесівців, якими був укомплектований Старокостянтинівський відділ СД;
- 2) гласний склад – штатні працівники, які набиралися з місцевого населення і працювали за плату;
- 3) негласний склад – резиденти й агенти з місцевого населення, що співпрацювали з СД конспіративно.

Офіційний склад окружних відділів у Старокостянтинові та Кам'янці-Подільському був укомплектований німцями – кадровими працівниками контррозвідувальних органів і налічував відповідно 6 і 12 осіб. Як правило, це були начальник, його заступник, кілька перекладачів, слідчих, водій, секретар.

Офіційні працівники відділів СД займалися вербуванням агентури, обробкою інформації, веденням слідства у справах арештованих, керували каральними операціями проти цивільного населення і партизанів.

Начальник окружного відділу СД безпосередньо керував штатною агентурою, яка засилалася в населені пункти для виявлення партизанів, парашутистів і підпільників. Згідно архівних матеріалів, штатних агентів Старокостянтинівського окружного відділу СД, що обслуговували територію ділянки (від Старокостянтинова до Летичева і від Шепетівки до Дунаєвця), налічувалося близько 60 осіб. Агенти були і серед єврейського населення, зігнаного в “гетто”⁷.

Штатна агентура СД формувалася з осіб, вороже налаштованих до радянської влади, а також за рахунок складу 101–102 штурмбатальйонів, які дислокувалися в Старокостянтинові.

Окружні відділи СД досить швидко створили на територіях своїх дільниць широко розгалужену сітку негласної агентури. У початковий період війни при вербуванні цієї категорії німці надавали перевагу особам, які якоюсь мірою постраждали від радянської влади. Як правило, ці люди самі пропонували свої послуги і добровільно погоджувалися на співпрацю. Пізніше агентуру почали вербувати із затриманих партизанів, підпільників, радянських активістів. Для їх залучення широко використовувалися методи шантажу, провокацій, погроз.

Перед агентурою ставилися завдання:

а) виявляти партизанів, підпільників та осіб з числа комсомольського і партійного активу (пасивно-вартова агентура);

б) активно розшукувати партизанів (в цьому випадку залучалися кваліфіковані агенти);

в) інформувати про підозрілих осіб, які з'являються в населених пунктах;

г) виявляти осіб, вороже налаштованих до окупаційних властей.

Завершивши структурне комплектування низових і підвідомчих органів, окружні відділи СД здійснювали планову роботу. Відповідно до поставлених завдань, підрозділи СД різних рівнів приступили до масового винищення євреїв. Для здійснення актів геноциду в багатьох містах створювалися “табори смерті”, арешти і розстріли людей супроводжувалися звірствами та знущаннями. На території Кам'янець-Подільської області жертвами фашистського терору стали не тільки місцеві євреї, а також привезені з Польщі, Угорщини, Чехословаччини.

У результаті опрацювання великої кількості архівних справ відносно колишніх німецьких посібників, встановлено, що до проведення масових розстрілів фашистські карателі ретельно готувалися, а страти відбувалися, як правило, за одним сценарієм. Дні і місця страт визначалися на нарадах за участю окружного комісара, начальника СД та начальника жандармерії і, найчастіше, проводилися по суботах. На місцях вибухами завчасно готувалися глибокі ями-могили. Вранці, в день розстрілу, до них прибували охоронні підрозділи СД. Озброєні поліцаї кількома рядами оточували відведену ділянку. Після цього у супроводі охорони підходили колони приречених на смерть, тут же роздягалися до білизни і ставали вздовж ями. Поряд, на підвищенні, знаходився фашистський кулеметник і довгими чергами розстрілював людей. Маленьких дітей, як правило, кидали в ями живими, і вони знаходили смерть, задихаючись під масою тіл⁸. Коли яма заповнювалася тілами розстріляних, німці змушували наступні жертви бігати по трупах і розстрілювали їх на ходу. Іншим варіантом страти були постріли в потилиці людей, які, за наказом фашистів, лягали в ями облич-

чям донизу на трупи вбитих. Після заповнення ями-могили засипалися землею. До цього залучалося місцеве населення, в'язні таборів, а також ті, хто чекав розстрілів біля інших ям⁹.

В акті держкомісії по місту Старокостянтиніву від 24.03.1944 р. зазначається, що “всі вбивства радянських людей виконували відомі своєю жорстокістю начальник Старокостянтинівського відділу СД Граф, його помічники та працівники жандармерії. Тільки на території Старокостянтинівки під їх керівництвом було розстріляно до 20 тис. чол., у Волоцькому районі – 8634 чол., в Базалійському – 336 осіб”¹⁰.

Поряд з масовими розправами над мирним населенням, органи СД на території краю займалися ліквідацією військовополонених. Цій меті було підпорядковано створення 19 таборів для радянських солдатів і офіцерів, в яких за роки війни розстріляно і замучено 255900 осіб¹¹. Як правило, офіцерів, комісарів, антифашистські налаштованих солдатів, євреїв серед полонених виявляли співробітники “Абверу”, а страчували – працівники СД. Зі свідчення колишнього співробітника відділу “Абвер 1-Ц” відомо, що з допомогою агентури тільки з Проскурівського табору №355 в СД було передано до 3 тис. військовополонених зазначених категорій¹².

Одним із головних завдань органів СД була боротьба з партизанськими загонами і підпіллям.

За даними архівів, на початок 1944 року в області діяло 5 партизанських з'єднань, 7 окремих загонів, 13 міських і районних підпільних комітетів, понад 140 підпільних організацій та груп¹³.

Матеріали кримінальних справ свідчать про проведення співробітниками дільничних відділів СД каральних акцій проти партизанів в Старокостянтинівському, Полонському, Базалійському, Смотрицькому, Антонінському, Оринінському районах.

Так, влітку 1943 р. на території Смотрицького району силами значної кількості працівників СД, кримінальної поліції та шуцманів було проведено тотальну облаву проти “бандитів”. Приводом стали відомості про перебування в районі села Вишнівчик партизанського загону. Про значимість операції свідчить той факт, що на боротьбу з ним було додатково залучено моторизований батальйон та дві роти військ СС, які мали на озброєнні автомати, кулемети, в тому числі крупнокаліберні міномети та 37-мм артилерію. Загальна кількість німців сягала 800–1000 осіб. В результаті проведеної акції багато партизанів було вбито, поранених – захоплено в полон і передано для допитів в Старокостянтинівський відділ СД, після чого розстріляно¹⁴.

Навесні 1943 року на хуторі Березинка Антонінського району група, до якої входили всі співробітники Старокостянтинівського окружного відділу

СД, кримінальної поліції, кілька жандармів і близько 60 шуцманів під керівництвом Графа виявила невеликий загін партизан в кількості 25–30 осіб. У перестрілці шуцманам вдалося вбити 4 партизанів, в т. ч. командира групи. У винагороду Граф подарував шуцману, який відзначився прицільним пострілом, годинник на золотому ланцюжку¹⁵.

До ліквідації партизансько-підпільного руху відділи СД широко залучали агентів жандармерії і кримінальної поліції, які засилалися із розвідувальними завданнями в місця дислокації таких формувань. Характерним підтвердженням цього є викриття і розгром підпільного обкому партії, що діяв в період окупації на території Кам'янець-Подільської області.

Витяг з протоколу допиту колишнього керівника підпільного обкому КП(б)У Лаврова Михайла Лукича: "...При яких обставинах відбувся провал? ... В партійно-підпільну організацію, з якою я був зв'язаний, проник агент гестапо (читаємо СД. – М.В.), якому вдалося отримати рішення підпільного обкому КП(б)У і передати своєму керівництву.

24 липня 1943 р. до мене на квартиру за місцем роботи в лісництві з'явився невідомий чоловік і відрекомендувався зв'язківцем ЦК КП(б)У, назвавши пароль, що насправді був тільки для зв'язку між мною та іншими керівниками підпілля, а не для зв'язку з ЦК. Я, не дивлячись на це, проявив безпечність, і на вимогу цієї людини, якою, як виявилось, був начальник Кам'янець-Подільської кримінальної поліції при СД, видав йому списки на всіх секретарів підпільних райкомів КП(б)У, дав на них ділові характеристики, після чого відбувся повний провал і почалися арешти учасників підпільної партійної організації. Наскільки мені відомо, всього було арештовано 29 осіб..."¹⁶.

Поряд з радянським партизансько-підпільним рухом досить активну діяльність на території області в період окупації розгорнули націоналістичні осередки ОУН. Відомі факти проведення співробітниками СД контррозвідувальних заходів з метою виявлення і розгрому таких організацій.

Прикладом є викриття націоналістичного осередку в Ярмолинецькому районі. В Старокостянтинівський відділ СД надійшли відомості про те, що село Стара Соколівка є центром націоналістичного руху в регіоні. Начальник СД викликав до себе групу співробітників кримінальної поліції, забезпечив їх націоналістичною літературою, дав завдання інкогніто прибути в село під виглядом представників УПА, ввійти до складу керівного центру організації, щоб отримати найбільш повні дані про її склад. В результаті засилання офіційних співробітників кримінальної поліції в керівне ядро організації, остання була розкрита і розгромлена¹⁷.

Ще одним фактом прояву боротьби з націоналістами є розправа з жителями с.Кадіївці Кам'янець-Подільського району. З пояснень свідка:

“...Відразу після приходу німців в нашому селі з’явилися представники націоналістів із західних областей України. Вони організували місцеве “самоуправління”, вивісили над сільуправою прапор з тризубом і поставили символічну могилу в пам’ять тим, хто загинув в боротьбі проти Радянської влади. Навколо них групувалися особи, вороже налаштовані до радянських порядків. В 1942 році німці розігнали офіційні націоналістичні установи, але діяльність націоналістів продовжувалася підпільно. Про це можна зробити висновок за таким випадком. В ніч з 13 на 14 січня 1944 року невідомі особи, що прибули в Кадиївці, організували суд над трьома місцевими жителями, що тасмно співпрацювали з німцями. Їх повісили на деревах в центрі села, але в одного мотузка обірвалася, він зумів втекти і повідомити в СД. Вранці наступного дня в Кадиївці прибули німці і поліцейські. Їх було дві машини, точнішої кількості я назвати не можу. Карателі ходили по будинках і арештовували підозрюваних. Таких виявилось 10 осіб. Всіх арештованих зігнали до часовні, поставили в ряд, наказавши підняти руки. За їх спинами вишикувалися озброєні поліцейські і за командою німця відкрили вогонь. Всі арештовані загинули...”¹⁸.

У селах, жителі яких найбільше підозрювалися у зв’язках з партизанами, агенти СД разом з кримінальною поліцією проводили масові облави й арешти неблагонадійних. Часто проводились масштабні каральні акції. Так, в січні 1944 р. співробітники СД розстріляли й спалили більше 1400 жителів с.Воробіївка Полонського району, в червні-липні 1943 р. – 182 жителів, в тому числі 56 дітей, с.Семаки Старосинявського району¹⁹. В селах Андронівка і Пеньки Грицівського району, співробітники СД в нічний час розстріляли відповідно 73 і 12 осіб, при чому трупи розстріляних були спалені разом з будинками²⁰. Загалом, за співпрацю з партизанами тільки в північних районах області гітлерівці повністю спалили 28 сіл²¹.

При окружних відділах СД восени 1942 року були створені 4 відділи кримінальної поліції, які безпосередньо підпорядковувалися СД. 2 відділи перебували при СД в Старокостянтиніві та Кам’янці-Подільському і 2 відділи – в Проскурові та Шепетівці.

Кримінальна поліція складалася з двох відділів: кримінального і політичного. Кримінальний відділ займався справами кримінального характеру, політичний – виявленням партизанів, комуністів, комсомольців і радянських активістів, вів боротьбу з антинімецькими проявами серед населення, диверсіями і підіривною діяльністю проти окупаційного режиму. Найбільш активні працівники кримінальної поліції виконували спеціальні завдання начальників відділів СД – засилялись в підпільні організації для виявлення їх членів, характеру і напрямків роботи, якісного і кількісного складу, наявності зброї тощо.

Наприкінці 1942 – на початку 1943 року в Ізяславі діяла підпільна організація, яка ставила завданням підірвати будівель гебітскомісаріату та жандармерії, ліквідацію керівників німецької окупаційної влади міста. Членом цієї організації став агент СД. З'ясувавши склад групи, він видав її німцям, після чого всі підпільники (27 осіб) були арештовані. Керівника організації арештував і розстріляв сам провокатор. Всього по цій справі розстріляно 11 осіб²².

Були випадки, коли начальник СД посилав окремих працівників кримінальної поліції в певні райони, ставлячи перед ними завдання влаштуватися на роботу в ту чи іншу установу, де була ймовірно наявність підпільної групи. Так, коли взимку 1942–1943 рр. в Шепетівці було спалено яйцебазу, туди направили слідчого кримінальної поліції, який влаштувався робітником на підприємство, і, пропрацювавши там близько місяця, повернувся у Старокостянтинів з матеріалами на підозрюваних у теракті осіб, яких негайно ж арештували²³.

Німецьке керівництво приділяло значну увагу діяльності кримінальної поліції. За результативну роботу співробітники отримували жандармський пайок по 1-й категорії, могли носити німецьку форму, харчуватися у військових їдальнях. Натомість особовий склад кримінальної поліції вирізнявся працездатністю на користь фашистських каральних органів і жорстокістю до місцевого населення.

В березні 1944 року при визволенні області працівники кримінальної поліції втекли разом з відступаючими німецькими військами. Після закінчення війни частина офіційних співробітників кримінальної поліції та її агентури повернулася, після репатріації, на проживання в область і була притягнута до відповідальності.

З початком наступу радянських військ і звільненням тимчасово окупованих територій, зазнав змін і характер протистояння радянських і німецьких спецслужб. Гітлерівські спецслужби почали приділяти більше уваги підготовці, озброєнню й залишенню в радянському тилу чисельних бойових груп і радіофікованої резидентури. Зокрема, з розвідувальними, диверсійними, повстанськими, терористичними завданнями залишилась в радянському тилу і частина агентури СД. Її передали на зв'язок органам військової розвідки. В наказі німецького штабу по боротьбі з партизанами від 25 жовтня 1943 р. зазначалося: “Вся агентура поліції безпеки та СД, а також агентурні матеріали в прифронтовій смузі повинні бути передані органам військової розвідки. У кожній резидентурі резидент повинен підібрати до 5 агентів із людей похилого віку та жінок, що не підлягають призову в Радянську Армію і трудомобілізації. З наближенням фронту перед цими агентами ставилося завдання залишатися на території, зайнятій Чер-

воною Армією, й збирати розвідувальні дані про військові частини, а саме: місцезнаходження та нумерацію цих частин, рід військ, розташування штабів, чисельність літаків, типи танків. Особливу увагу агенти мали звертати на розташування багатоствольних мінометів і «катюш»²⁴.

З наближенням радянських військ до Кам'янець-Подільської області, каральні акції німців ставали жорстокішими й масштабнішими, однак час вирішальної перемоги над фашизмом наближався. У березні 1944 р. у Львів були евакуйовані співробітники Старокостянтинівського окружного відділу СД, а згодом вони відступили разом з німецькою армією на територію Польщі. Деяка частина агентури залучається до виконання нових завдань. Найбільш здібні агенти направляються на навчання в диверсійну школу м. Ассарі, що неподалік Риги, для підготовки роботи в радянському тилу²⁵. Інша частина залишається на території Кам'янець-Подільської області для продовження розвідувальної та підривної роботи. В архівних матеріалах є відомості про діяльність однієї з агентес, яка під час відступу німців з Шепетівки була залишена в місті із завданням виявляти штаби Червоної Армії і повідомляти про них. Виконуючи завдання, через зв'язкового вона повідомила в СД фронту місце розташування в Шепетівці штабу контррозвідки "Смерш", в результаті чого будівля була розгромлена прицільним вогнем німецької артилерії²⁶.

Відомості про діяльність органів СД у нашому краї розкриваються великою кількістю архівних документів. Про масштаби звірств карателів на території Кам'янець-Подільської області свідчать звіти Надзвичайної Комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників. Але беззаперечним залишається одне: формування СД створювалися з єдиною метою – проведення масових вбивств десятків тисяч людей на окупованих землях до того, як система винищення не була удосконалена шляхом введення в дію газових камер і печей крематоріїв²⁷.

Знищення 221800 радянських та іноземних громадян, 255900 радянських військовополонених – такий загальний підсумок кривавих злочинів фашистів та їх посібників на території Кам'янець-Подільської області.

Незважаючи на значні обсяги здійснених розвідувальних заходів та розміри підривної діяльності, активну діяльність німецьких спецслужб, планам німецьких розвідорганів та гітлерівського командування не судилося здійснитися. Їм протидіяли органи державної безпеки СРСР, які проводили активну розвідувальну діяльність, добували важливі відомості про дислокацію, озброєння, стратегічні плани ворога. У німецький тил закидалися підготовлені агенти, спеціальні групи, які займалися збором розвідувальних даних, дезінформацією німецького командування та здійсненням диверсій. Оперативні співробітники НКВС виявляли та знешкод-

жували агентів ворожих спецслужб, викривали зрадників і диверсантів, зробивши вагомий внесок у перемогу над фашизмом.

Примітки

1. Архівний фонд Управління СБ України в Хмельницькій області (далі – Архів УСБУ в Хм. обл.) – Спр.66. – Т.1. – Арк.44-45.
2. Там же. – Крим. спр.12338.
3. Там же. – Спр.70. – Т.4. – Арк.271-288.
4. Там же. – Арк.460-462.
5. Там же. – Арк.46-48.
6. Там же. – Т.6. – Арк.79-85.
7. Сборник справочных материалов об органах германской разведки, действовавших против СССР в период Великой Отечественной войны 1941–1945 годов. – М., 1952. – С.5.
8. Архів УСБУ в Хм. обл. – Спр.70. – Т.7. – Арк.41-42.
9. Там же. – Арк.43.
10. Там же. – Крим. спр.26237. – Арк.173-194.
11. Там же. – Спр.1103. – Т.1. – Арк.123.
12. Там же. – Крим. спр.22573. – Арк.14.
13. Книга Пам'яті України. Хмельницька область: Історико-меморіальне видання. – Хмельницький, 1995. – Т.1. – С.14.
14. Архів УСБУ в Хм. обл. – Спр.1103. – Арк.364.
15. Там же. – Спр.66. – Т.2. – Арк.163.
16. Там же. – Розшук. спр.1411. – Арк.278.
17. Там же. – Спр.70. – Т.4. – Арк.49.
18. Там же. – Розшук. спр.1411-с. – Т.2. – Арк.26-28.
19. Там же. – Спр.70. – Т.7. – Арк.1.
20. Там же. – Крим. спр.26237. – Арк.179.
21. Там же. – Спр.70. – Т.7. – Арк.2.
22. Там же. – Розшук. спр.823-с. – Арк.4.
23. Там же. – Спр.70. – Т.4. – Арк.50.
24. Сборник справочных материалов... – С.451.
25. Архів УСБУ в Хм. обл. – Розшук. спр.2784-с. – Арк.1.
26. Там само. – Крим. спр.11245. – Арк.59.
27. Операции военной разведки / Автор-составитель В.В. Петров. – Минск, 1997. – С.72.

Резюме

В статтє, написанной преимущественно на материалах архива Управления СБУ в Хмельницкой области, рассказывается о деятельности гитлеровских спецслужб (абвер, СД и др.) на территории Каменец-Подольской области во время ее оккупации немецко-фашистскими войсками.

УДК 94 (477.43) “1960-1980”

М.І.Алещенко

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1980-х РОКІВ

У статті аналізується суспільно-політичного життя Хмельницької області в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр., у період так званого “застою”.

Жовтень 1964 року знаменував собою початок чергового витка радянської історії. У результаті державного перевороту до влади прийшло нове покоління керівників, вихованих сталінською системою. Партійним лідером став Л.Брежнев. Політичний курс неосталіністів базувався на новому “науковому відкритті” в марксизмі: між соціалізмом і комунізмом лежить ще один етап, або одна фаза – це фаза “зрілого”, “розвинутого” соціалізму. І розбудовувати треба радянську державу в цьому історичному тривалому періоді “оглядно, без суєти і поспішності”, зосередивши головну увагу на формуванні “єдиного радянського народу”.

Сучасна українська історична наука, на відміну від радянської історіографії, оцінює цей післяхрущовський період (1964–1984 рр.) як роки застою в економіці й суспільно-політичному житті країни¹.

У травні 1972 р. з посади першого секретаря ЦК КПУ, яку він обіймав з 1963 р., було усунено П.Шелеста, який обстоював економічну самостійність України. Він високо цінував досягнення українізації в 1920-х рр. і тому докладав чимало зусиль для того, щоб берегти українську мову, історичні традиції нашого народу, підтримувати українську культуру, наукову і політичну еліту. Це, звичайно, не подобалося Москві. П.Шелеста було звинувачено у “м’якості” до “українського націоналізму” і потуранні економічному “місництву”. Його було відкликано до Москви на посаду заступника голови уряду. Новим партійним лідером України було обрано В.Щербицького, який цілком влаштовував кремлівське керівництво. Він